४

245sk04

वेदभाष्यपद्धतिः

प्रस्तावना

अस्मिन् पाठे वेदमन्त्राणाम् अर्थाः कथं निर्णीयन्ते इति विषये संक्षेपेण आलोचना प्रस्तुता अस्ति। निरुक्तकारादयः वेदस्य अर्थं कथं प्रतिपादयन्ति तदपि अत्र वर्णितम्। वेदस्य सन्ति काश्चन पद्धतयः, याभिः विद्वांसः वेदमन्त्रान् व्याख्यातवन्तः। भारतीयपद्धतिः आध्यात्मिकपद्धतिस्तथा पाश्चात्यपद्धतिः इति ताः पद्धतयः। पुनश्च कौत्समहोदयस्य पूर्वपक्षः तथा यास्कमहोदयस्य सिद्धान्तपक्षः अत्र आलोचितः वर्तते। विभिन्नासु व्याख्यासु सायणप्रतिपादितस्य भाष्यस्य कुत्र सर्वातिशयत्वं, कथं पाश्चात्याः पौरस्त्याः सर्वे अस्यैव मतं स्वीकुर्वन्ति इत्याद्यत्र सुष्ठु उपन्यस्तमस्ति। अरविन्दस्य विशिष्टं मतं तथा श्रीमदानन्दकुमारस्य विशिष्टा व्याख्यानशैली वर्णिता।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- मन्त्रव्याख्यानाय पद्धतित्रयं ज्ञास्यति।
- पूर्वपक्षोत्तरपक्षाभ्यां कौत्सयास्कयोर्मतं ज्ञास्यति।
- निरुक्तविषये ज्ञास्यति।
- सायणभाष्यस्य महत्त्वं ज्ञास्यति।
- अरविन्दस्य तथा आनन्दकुमारस्य च मतानि अवगमिष्यति।

४.१) भारतीयपद्धतिः

भाषाविज्ञानपण्डितानां मते आर्यभाषा-सेमेटिकभाषयोश्चेति द्वयोरेव भाषयोः व्यवहर्तारः सभ्यतां संस्कृतिञ्च सृष्टवन्तः। आर्यभाषाऽपि पाश्चात्य-पौरस्त्यभेदेन द्विविधा। अस्मिन्नार्यभाषायाः पाश्चात्यप्रभेदे यूरोपीयदेशस्य प्राचीनाः आधुनिक्यश्च ग्रीक-लैटिन-फ्रेञ्च-जर्मन्-आङ्ग्लप्रभृतयो भाषाः समायान्ति। आर्यभाषायाः पौरस्त्यप्रभेदे ईरानीभाषा संस्कृतभाषा च समागच्छतः। ईरानीभाषा 'जेन्द-अवेस्ता'-नाम्ना व्यवह्रियते, यत्र पारसीकानां धर्मग्रन्थाः निबद्धाः सन्ति। संस्कृतभाषायां भारतीयानां धर्मग्रन्था निबद्धा इति सुप्रसिद्धमेव।

कालक्रमेण अत्यन्तातीतकाले निर्मितस्य कस्याऽपि ग्रन्थस्यावबोधः तदुत्तरकालिकपाठकानां कृते अतीव दुरूहो व्यापारो भवति। प्राचीनत्वेन भावगाम्भीर्यं, भाषायाश्च काठिन्यमपि समायाति तदा तु

इदम् दुर्बोध्यं भवति। वेदास्तु प्रथमं तावत् स्वयं कस्यापि दूरालोकगतस्य अतीतकालस्य कृतयः सन्ति, तदुपरि भाषावैषम्यं विचारगाम्भीर्यञ्च। फलतः वेदार्थाऽवबोधनं, गवेषणं, मर्मान्वेषणञ्चैका दुर्बोधप्रहेलिका अभवत्। तथापि अस्याः प्रहेलिकायाः अर्थावबोधनस्य उद्योगः प्राचीनकालादेव समायाति। यास्कमहोदयस्य निरुक्तेऽस्योद्योगस्य किञ्चिद् आभासोऽपि प्राप्यते - 'षड्भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः। जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति।' यास्कस्य कथनानुसारेण प्राचीनाः ऋषयः स्वकीयेन विशिष्टतपोबलेन धर्मस्य साक्षात्कारं कृतवन्तः। किञ्चार्वाचीनाः ऋषयः तद्धर्मस्य साक्षाद्दर्शनं कर्त्तुं नाशक्नुवन्। अपरकालिकानाम् ऋषीणामीदृशीं दुर्बलतां दृष्ट्वा तेभ्यः दयावशेन प्राचीनैः ऋषिभिः मन्त्राणामुपदेशः ग्रन्थतः अर्थतो वा उभयप्रकारेण दत्तः। प्राचीनाः ऋर्षयस्तु श्रवणं विनैव धर्माणां साक्षाद्दर्शनं कृतवन्तः। अतः धर्मस्य साक्षाद्दर्शनकर्तृत्वेन तेषामृषित्वं स्वतःसिद्धम् एवाऽऽसीत्। किञ्चार्वाचीनाः ऋषयस्तु ग्रन्थरूपेणार्थरूपेण च श्रवणं कृतवन्तः तत्पश्चात्ते धर्मदर्शने कृतकार्या अभवन्। अतः श्रवणान्तरदर्शनस्य योग्यतासम्पादनेन एतेषामृषीणामुपयुक्ताभिधा 'श्रुतर्षि' एवाऽभवत्। 'अवरेभ्योऽवरलिकेभ्योः शक्तिहीनेभ्यः श्रुतर्षिभ्यः। तेषां हि श्रुत्वा तत्पश्चादृषित्वमुपजायते न यथा पूर्वेषां साक्षात्कृद्धर्माणां श्रवणमन्तरेणैव' (दूर्गाचार्यः)। एते श्रुतर्षय एव लोकहिताय वेदार्थावबोधनस्योपयोगिनां शिक्षा-निरुक्त-वेदाङ्गादीनां रचनां कृतवन्तः। आधुनिकास्तु वेदार्थस्य दुरूहतां प्रति अङ्गुलिमुत्तोल्य दोषारोपणं कृत्वा वेदार्थान् यथा न विस्मरेयुः, वेदमूलकाचाराद्धर्माद्वा विमुखाः न भवेयुरिति विषये समुन्नतया भावनया प्रेरिताः सन्तः प्राचीना ऋषयः वेदार्थोपदेशाय सततं जागरूकाः आसन्। यास्कमहोदयेनापि- 'साक्षात्कृद्धर्माण ऋषयो बभूवुः। तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मेभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्राहुः। उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणाय इमं ग्रन्थं वेदञ्च वेदाङ्गानि च।' इत्युक्तम्।

वैदिकशब्दानाम् अर्थस्य तात्पर्यबोधनाय बहुभिः पण्डितैः तावत् प्रचेष्टा विहिता। अधुनोपलब्धाद् यास्कविरचितनिरुक्तादपि प्राचीनतरः निघण्टुग्रन्थोऽस्ति, तत्र वैदिकशब्दानां विस्तृतव्याख्याऽस्ति। निघण्टुशब्दस्याप्यर्थो भवति 'शब्दानां सूची', निघण्टुग्रन्थे संहितायाः कठिनाः सन्दिग्धार्थशब्दाश्चैकत्र समाहृत्य तेषामर्थस्य विशेषसूचना प्राप्यते। समुपलब्धग्रन्थेषु निघण्टुग्रन्थे एव वेदार्थस्फुटीकरणस्य प्रथमः प्रयासः परिलक्ष्यते। प्रातिशाख्यानामपि रचना तदुत्तरकाले एव जाता। ग्रन्थेष्वेतेषु वैदिकभाषायाः विचित्रपदानां, स्वराणां सन्धिपदानाञ्चैव विवेचनमस्ति। साक्षाद्रूपेण पदार्थपर्यालोचनस्य अस्मिन् ग्रन्थे नितान्त एव अभावः अस्ति। पुराऽनेकानां निरुक्ताग्रन्थानां सत्ताऽसीत्। येषां सूचनाऽवान्तरग्रन्थेषु यत्र तत्रोद्धरणरूपेण समुपलब्धा भवति। तदारभ्य अद्यापि वेदार्थविवेचनस्य सर्वाधिकगौरवशालिग्रन्थः यास्कविरचितं निरुक्तम् एवाऽस्ति। ग्रन्थरत्नस्यास्य परीक्षणेनानेकविधानां ज्ञातव्यविषायाणां पर्याप्तबोधो भवत्यनायासेनैव। ग्रन्थेऽस्मिन् यत्र तत्र यास्कमहोदयेन आग्रायण-औपमन्यव-कात्थक्य-शाकटायन-शाकपूणि-शाकल्यादीनां बहूनां निरुक्ताचार्याणां तथैतिहासिकयाज्ञिक-नैदानप्रभृति-व्याख्याकाराणां क्रमशः व्यक्तिरूपेण सामूहिकरूपेण उल्लेखः समादरपूर्वकं कृतः। अनेन ज्ञातो भवति यद्वेदार्थानुशीलनस्य परम्परा अतीवप्राचीनकालादेव समायाति।

यास्केन स्वनिरुक्ते (१/१५) कस्याऽपि कौत्सनामकस्य आचार्यस्य मतमुल्लिखितम्। न जाने, कौत्सनामकः कोऽप्याचार्य आसीन्न वेति। वस्तुतः कौत्सोऽयं कोऽप्यैतिहासिकः पुरुष आसीदथवा केवलं

पूर्वपक्षनिमित्तेन स्थापितः कोऽपि यास्ककल्पनाप्रसूतो व्यक्तिरासीत्। कौत्समहोदयस्य सम्मतिरियमस्ति यन्मन्त्राः निरर्थकाः भवन्तीति। कथनस्यास्य सम्पुष्ट्यर्थं तत्र अनेकविधाः असारयुक्तयः प्रदर्शितास्तेन। कौत्समतमेव परवर्त्तिनः चार्वाक-बौद्ध-जैन-प्रभृतिवेदनिन्दकाः स्वीकृतवन्तः।

४.२) कौत्सस्य पूर्वपक्षः

१. मन्त्राणां पदं नियतमस्ति, तथैव शब्दक्रमोऽपि नियत एवाऽस्ति। सामवेदस्यायं प्रथमो मन्त्रः- 'अग्न आयाहि वीतये' इति। एतानि पदानि विपरीतक्रमेण- 'वह्नेः आगच्छ पानाय' इति कथयितुं न शक्यते। अत्रानुपूर्वीयक्रमोऽपि नियत एवाऽस्ति। पूर्वोक्तमन्त्रे व्यवस्थापितम् - 'अग्न आयाहि' इत्यत्र पदक्रमं परिवर्त्य व्यातिक्रमेण- 'आयाह्यग्ने' इत्यपि न वाच्यम्। एतस्याः नियतानुपूर्व्याश्च कोऽर्थः। ननु मन्त्राः यदि सार्थकाः भवेयुस्तर्हि तेषां पदानां पदक्रमस्याऽपि परिवर्तनं सार्थकवाक्यानां शैली इव सर्वथा न्याय्यं भवेत्। तद्यथा- 'नियतवाचोयुक्तयः, नियतानुपूर्व्याः भवन्ति।' (नि.१/५/२)

२. अथ ब्राह्मणवाक्यैः मन्त्राणां विनियोगः विशिष्टानुष्ठानेषु भवति। यथा- (शु.य. १/२२) 'ऊरूप्रथस्व' अस्य मन्त्रस्य विनियोगः प्रथमकर्मणि, विस्तारकार्ये च शतपथब्राह्मणः करोति। यदि मन्त्रेष्वर्थद्योतनस्य क्षमता भवति तर्हि स्वतःसिद्धस्य अर्थस्य मन्त्रस्य च ब्राह्मणग्रन्थेन विनियोगदर्शनस्यापेक्षा कथं भवति। तद्यथा निरुक्ते- "अथापि ब्राह्मणेन रूपसम्पन्नाः विधीयन्ते। 'ऊरूप्रथस्व' इति प्रथयति। 'प्रोहाणि' इति प्रोहति" (नि. १/५/१)।

३. मन्त्राणामर्थोऽनुपपन्नो भवति, अर्थादुपपत्त्या युक्त्या वा सिद्धोऽयं भवितुं नार्हति। यजमानो वदति- 'औषधे! त्रायस्व एनम्' अर्थात् हे औषधे! त्वमस्य वृक्षस्य रक्षां कुरु। औषधिस्तु स्वयमेव निर्जीवः भवति। या स्वात्मानमपि रक्षितुमसमर्थाऽस्ति सा वृक्षस्य रक्षां कर्त्तुं कथं शक्ष्यति। यजमानः स्वयं परशुना वृक्षस्योपरि प्रहारं करोति कथयति च- हे परशो! त्वमेनं वृक्षं मा छिन्धि- 'अथापि अनुपपन्नार्थं भवन्ति। औषधे त्रायस्व एनम्। स्वधीते मा एनं हिंसीः, इत्यहं हिंसन्' (नि.१/५/१)। यजमानः स्वयं यस्योपरि प्रहारं करोति तस्यैव रक्षार्थं प्रार्थनाऽपि करोति। अतोऽनुपपन्नार्थाः मन्त्राः भवन्ति।

४. वैदिकमन्त्रेषु परस्परं विरोधोऽपि दृग्गोचरो भवति। रुद्रविषये द्रष्टव्योऽयं मन्त्रः- 'एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः' (तैत्ति.सं. १/८/६/१)। रुद्रः एक एवाऽस्ति नान्यः इत्यत्र प्रतिपाद्यते। अत्रैव द्वितीयो मन्त्रस्तस्य रुद्रस्य अनेकत्वं प्रतिपादयति। यथा- 'असंख्यानां सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम्' (तैत्ति.सं. ४/५/११/५)। अर्थादस्यां धरायां असंख्याः रुद्राः सन्ति। अनेन प्रकारेणैकताऽनेकतयोः सन्देहत्वाद् रुद्रस्य विषये कस्यापि तथ्यस्य निर्णयो न सम्भवति। (अथापि विप्रतिषिद्धार्थाः मन्त्राः भवन्ति)

५. वैदिकमन्त्रेषु कार्यविशेषस्य अनुष्ठानाय अर्थज्ञानां कुशलानां पुरुषाणां सम्प्रेषणं भवति। यथा होतारं कथयति- 'अग्नये समिध्यमानाय अनुब्रुहि' (श.ब्रा. १/३/२/३)। अर्थात् प्रज्वलिताग्नये देहि। होता स्वकर्मणि निरतः भवत्येव एवं सति तस्य सम्प्रेषणस्य इयमुक्तिः निरर्थकेति।

४.३) यास्कस्य सिद्धान्तपक्षः

१. लौकिकभाषायामपि पदानां नियतप्रयोगस्तथा पदक्रमस्य नियतरूपः दृग्गोचरो भवत्येव। यथा- 'इन्द्राणी' एवं 'पितापुत्रौ'। एतयोः प्रयोगयोरपि न तु क्रमभङ्गः कर्तुं शक्यते न च शब्दपरिवर्त्तनमेव कर्तुं शक्यते। एवं नियमाभावः अपि एतेषां शब्दानां सार्थकता स्वतःसिद्धा एवेति।

२. ब्राह्मणग्रन्थेषु मन्त्राणां विनियोगविधानमुद्रितानुवादमात्रमेवाऽस्ति, अर्थात् मन्त्रेषु यस्यार्थस्य प्रतिपादनमभीष्टं भवति तस्यैवार्थस्यानुवादो ब्राह्मणग्रन्थेषु वर्तते।

३. वैदिकवेदमन्त्राणामर्थः अनुपपन्नो नास्ति। परशुप्रहारकाले या अहिंसायाश्चर्चा वर्तते साऽपि वेदविहितैवेति। परशुना वृक्षच्छेदनमापाततः हिंसाद्योतकमवश्यमस्ति, किञ्च वेदेन एव ज्ञातो भवति यत्परशुच्छेदनं हिंसाद्योतकन्न भवति। यस्मिन् कर्मणि पुरुषः वेदेन नियुक्तो भवति, तत्कर्म अहिंसात्मकम् भवति। औषधि-पशु-मृग-वनस्पतिप्रभृतीनां यज्ञे उपयोगः भवति। तेन ते परमोत्कर्षं प्राप्नुवन्ति। अतः यज्ञे एतेषां विधानम् अभ्युदयप्रदायकं भवति न तु हिंसात्मकमिति। अनेन प्रकारेण कस्यापि वृक्षस्य यज्ञार्थं विधिपूर्वकं शाखाच्छेदनमनुग्रहमेवाऽस्ति न तु हिंसेति। इयमहिंसा इयं हिंसा इति आगमात् एतत् प्रतीयते। प्रतिविशिष्टश्चायमेव वैदिकं आम्नाय आगमः। एतत्पूर्वकत्वात् अन्येषाम् आगमनानाम्।अनुगृह्णाति यज्ञविनियोगार्थविधानतः छिन्दन् (दुर्गाचार्यः, निरुक्तस्य टीका १/१६/६)।

४. मन्त्रेष्वेवं रुद्रस्यैकत्वम्। क्वचित् अनकत्वस्योल्लेखेऽपि पारस्परिकविरोधो नास्ति। यतो हि देवा महिमशालिनो भवन्ति। एकत्वेऽपि तेऽनेकविभूतिषु वर्तमानाः भवन्ति। यथा इन्द्रः अजातशत्रुः अर्थात् अस्य शत्रुः न जातः, न जन्मग्रहणं कृतवान्। तथापि इद्रः शत्रुविजेता इत्यपि वक्तुं शक्यते, किञ्च न कश्चित् दोषः। वर्णमिदं रूपकाश्रितकल्पनायामुपरि अवलम्बितमस्ति। लोकेऽपि शत्रुसम्पन्नत्वेऽपि राजा शत्रुहीनः कथ्यते।

५. यज्ञानुष्ठाने परिचितमपि सम्प्रेषणं अव्यर्थं वक्तुं न शक्यते। यतो विशिष्टातिथेः समागमनोपरि मधुपर्कदानं सर्वविदितमस्ति, तथाऽपि लोकव्यवहारेऽपि विधिज्ञपुरुषात् वारत्रयं मधुपर्कस्य याचना भवत्येव। तद्वदेव ब्राह्मणग्रन्थस्य अपि सम्प्रेषणा नास्ति निरर्थकेति।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. आर्यभाषा कतिधा।

२. भारतीयाः धर्मग्रन्थाः कया भाषया लिखिताः।

३. श्रुतर्षिरिति संज्ञा केषां कथञ्च?

४. निरुक्तकारः कः।

५. निर्घण्टुशब्दस्य कः अर्थः।

६. आधुनिकानां वेदार्थावगमने दुर्बलता कुत्र?

७. निरुक्तस्य एकस्य टीकाकारस्य नाम उल्लिख्यताम्।

४.४) पाश्चात्यपद्धतिः

वेदार्थानुसन्धानविषये अद्यत्वे प्रधानतया त्रीणि मतानि सन्ति, येषु प्रथमं पाश्चात्यानां वैदिकार्थानुसन्धित्सूनां मतमस्ति। अन्ये च द्वे मते भारतीयविदुषामेव स्तः। पाश्चात्यपण्डितानां मतानुसारेण वेदार्थानुशीलनाय तुलनात्मकभाषाशास्त्रस्य ऐतिहासिकग्रन्थस्य च अध्ययनम् अतीव आवश्यकम् इति। भारतेतरदेशीयानाम् जनानाम् आचारव्यवहारादीनाम् ज्ञानमपि वेदार्थानुसन्धाने आवश्यकम् इति। यतः एतयोरुभयोः पारस्परिकतुलनया एव अस्माकं वैदिकधर्मस्य मूलस्वरूपस्य परिचयः प्राप्तुं शक्यते। अनेनैव कारणेनेयं ऐतिहासिकपद्धतिः (History method) इति नाम्ना ख्याताऽस्ति। भारतीयपरम्परां प्रति वैदेशिकविद्वांसः उदासीना एव सन्ति। अतः ते आङ्गलविद्वांसः ब्राह्मणटीकानामुपरि आक्षेपं कुर्वन्ति। राथप्रभृतिपाश्चात्याः भारतीयपण्डितान् वेदार्थानुसन्धाने सर्वथा अयोग्यान् एव मन्वते। ते पाश्चात्यपण्डितान् एव योग्यत्वेन मन्वते, ये भारतीयपरम्परां पूर्णतः अजानतः एव केवलं भाषाशास्त्रमानवशास्त्रप्रभृतीनां विषये एव मतिं दधते इति।

अस्यां पद्धतौ सन्ति केचिद् गुणाः किन्तु बहुविधाः अवगुणाः अपि सन्ति। वेदानाम् आविर्भावः अस्मिन् आर्यावर्त्तेऽभवत्। वेदनिहिततत्त्वानि आश्रित्यैव कालान्तरे स्मृत्यादिग्रन्थानां प्रणयनमभवत्। वेदाः भारतीयानां स्वकीया समृद्धिरस्ति। अस्माकमृषयः, आत्मज्ञानिनो विद्वांसः, तत्त्वद्रष्टारो महर्षयश्च वेदानां दर्शनं यथा कृतवन्तः तथैव तेषाम् अनुशीलनम् अस्माकं कर्त्तव्यमस्ति इति। तेनैव रूपेण तेषां गूढार्थावबोधनमेव वेदानामर्थस्य वास्तविकमनुशीलनमिति वक्तुं शक्यते। वेदाद्भारतीयतायाः निस्वार्थभारतेतरधर्मेण विज्ञानेन च साहाय्यं गृहीत्वा तदर्थावबोधनस्य दुःसाहसं मूले कुठाराघात इव भवति नान्यत्। अनेन प्रकारेण वेदानामर्थं कृत्वा वैदिकाचार्याणां विषये उन्मादवत्प्रलापः कथमपि उचितो नास्ति। उदाहरणार्थं वयमत्र एकस्य शब्दस्य परीक्षणं कुर्मः।

वैदिकयुगे अस्मिन्देशे लिङ्गपूजा प्रचलिता आसीन्न वेति विषये एते पाश्चात्यपण्डिताः महता कोलाहलेन यत् स्वकीयं सिद्धान्तं स्थापितवन्तस्तत्तु बालानामपि उपहसनयोग्यम् इति। 'शिश्नदेवः' इति पदस्य प्रयोगः ऋग्वेदे (७/२१/५, १०/९९/३) द्वयोः स्थानयोः मिलति। पाश्चात्यविद्वांसः शब्दस्यास्योत्तरभागम् अभिधाप्रधानं मत्वा स्वसिद्धान्तं संस्थाप्य कथयन्ति यत् वैदिककाले अप्यस्मिन् देशे लिङ्गपूजायाः प्रचलनमासीद् इति। परन्तु अत्र अस्य शब्दस्य वास्तविकार्थः तथा नास्ति। वस्तुतः देवशब्दः आलङ्कारिकार्थे प्रयुक्तः इत। वेदेऽन्यत्र प्रयुक्ताः पितृदेव-मातृदेव-आचार्यदेवप्रभृतयः शब्दास्तथैव सन्ति। अत्र देवशब्दास्यार्थः 'पूजकः' इत्येव भवति नान्यदिति। तैत्तिरीयोपनिषदि (१/१) प्रयुक्तानाम्- 'मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यो देवो भव' इत्यादीनाम् शब्दानामर्थो भवति- मातरं देवता इव पूजय,

पितरं देवता इव पूजय, आचार्यं देवता इव पूजय इति। एतेषां शब्दानां व्याख्यानावसरे आचार्यशङ्करो वदति- देवतावत् उपास्याः एते' इत्यर्थः। श्रद्धादेव- इति शब्दोऽपि शिश्नदेवाद्भिन्नो नास्ति। अत्र उभयोः स्थलयोः 'देव'-शब्दस्य प्रयोगः आलङ्कारिक एव। अस्यां स्थितौ शिश्नदेवस्याप्यर्थो भवति- शिश्नः (लिङ्गः) देवता अस्ति अस्येति, अर्थात् कामक्रीडायां नियतः पुरुषः। अत्र पण्डिताः अस्य परम्परागतार्थः 'अब्रह्मचर्यः' इत्येवम् अर्थं स्वीकुर्वन्ति। किञ्च पाश्चात्यविद्वांसोऽत्र प्रयोगमूलकस्य परम्परागतार्थस्योपेक्षां कृत्वा निर्मूलाप्रामाणिकसिद्धान्तस्य उद्भावं कृतवन्तः। अनेनैव प्रकारेण पारस्करगृह्यसूत्रस्य 'कूर्मपित्तमङ्के निधाय जपति' वाक्येऽस्मिन् प्रयुक्तस्य कूर्मपित्तशब्दस्य परम्परागतार्थस्य जलपूर्णघटस्योपहासं कृत्वा जर्मनविदुषा ओल्डनवर्गमहोदयेन 'कच्छपपित्तं क्रोडे निधाय' इत्यर्थः कृतः।

पाठगतप्रश्नाः-२

८. पाश्चात्यविदुषां केषाञ्चन नामानि लिख्यताम्।

९. कूर्मपित्तशब्दस्य परम्परागतः अर्थः कः।

४.५) आध्यात्मिकपद्धतिः

स्वामी दयानन्दसरस्वती-महोदयः कतिपयानां विशिष्टानां वर्त्मनां चर्चां स्वभाष्ये अकरोत्। वेदानाम् अनादित्वस्य सिद्धान्तः स्वभाष्ये प्रतिपादितः अनेन विदुषा। अस्य महापुरुषस्य विचारे वेदेषु लौकिकेतिहासस्य सर्वथाऽभावोऽस्ति। वेदेषु प्रयुक्ताः सर्वे शब्दाः यौगिकाः योगरूढा रूढाश्च सन्ति इति। इन्द्राग्निवरुणादयः ये देवतावाचकाः शब्दाः सन्ति ते सर्वे अपि यौगिकत्वेनैव अस्य परमात्मनः पर्यायवाचकाः वर्तन्ते। स्वामिनोऽयं सिद्धान्तः अंशतः समुचित एव प्रतिभाति। निरुक्तकर्ता तु स्पष्टम् अकथयत्- यावन्तो देवाः सन्ति ते सर्वे एकस्य एव महतः देवस्य परमेश्वरस्य विशिष्टायाः शक्तेः प्रतीकस्वरूपाः सन्तीति। **'महाभाग्यात् देवतायाः एक आत्मा बहुधा स्तूयते। एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति।'** (निरुक्तः ७/४)। ऋग्वदेस्य तु स्पष्टम् प्रतिपादनमस्ति- **'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातारिश्वानमाहुः' इति** (ऋ.सं १/१६४/४६)। अतोऽग्निः ऐश्वर्यशालिनः परमेश्वरस्यैव रूपमस्तीति स्वीकुर्वन्ति सर्वथोचितमेव। अत्र न कोऽपि विरोधः केषांश्चिदपि प्रतीयते, किञ्च यदस्यां शैल्याम् अग्न्यादिदेवानां प्रत्याख्यानं भवति तदा तु विरोधस्य अभ्युदयो भवत्येव।

वेदेषु देवातानां महत् स्थानं वर्तते। मानवः प्रत्यहं प्रकृतिदेव्याः नानालीलाः पश्यति, वैदिककालस्य महर्षयः तस्याः लीलायाः तत्त्वम् अवधारयितुं भिन्नाः देवताः अकल्पयन्। महर्षीणां विश्वासोऽयं यदासां देवानाम् अनुकम्पयैव सर्वाणि कार्याणि नियम्यन्ते। जगति प्रवर्तमानानां सर्वेषामपि प्रपञ्चानां कारणीभूताः देवाः एव। यास्को वदति यद्देवतासु काश्चन पृथिवीस्थानीयाः, काश्चन अन्तरीक्षस्थानीयाः, काश्चन द्युस्थानीयाश्च सन्ति। पृथिवीस्थानीयदेवतासु अग्निः, अन्तरीक्षस्थानीयासु

देवतासु इन्द्रः, द्युस्थानीयासु च देवतासु सूर्यविष्णुप्रभृतयो देवाः सन्ति। ऋग्वेदे हि देवताः प्राणशक्तेः महत्त्वात् 'असुर' इति उच्यते। प्रतीच्यानां प्रधानान् देवान् उद्दिश्य विचारोऽयं यद् भौतिकघटनोपपत्त्यै प्राकृतिकानि दृश्यानि देवतात्वेन कल्पितानि। ऋग्वेदस्यादिमे युगे बहूनां देवानां सत्ता आसीत्। गच्छता कालेन मनोविकासेन सह जनाः देवतानां तासाम् एकम् एवाधिपतिं कल्पितवन्तः। पुरुषसूक्तं सर्वेश्वरवादं स्पष्टं समुपस्थापयति।

यास्कस्य निरुक्ते दैवतकाण्डे देवतास्वरूपं सुन्दरतया विवेचितम्। जगतो मूले एकैव महत्वशालिनी महाशक्तिः शोभते। सा निरतिशय-ऐश्वर्यशालिनीत्वात् 'ईश्वरः' इति गीयते। सैव शक्तिर्बहुभिः प्रकारैः स्तुतेति। ऐतरेयारण्यकञ्च 'एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसान्त- एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः' इत्यनेन आम्नायेन उक्तमेव विचारं परिपोषयति।

देवताः प्रायेण त्रिषु रूपेषु वर्तन्ते- आधिभौतिकम्, आधिदैविकम्, आध्यात्मिकञ्च। इन्द्रियगम्यं रूपमाधिभौतिकं भवति, इन्द्रियागम्ये च आधिदैविकम् आध्यात्मिकञ्च भवतः। 'विष्णुर्नु कं वीर्याणि......।' 'प्रविष्णवे शूषमेतु।' 'मन्यगिरिरिक्षत उरुगायाय वृष्णे......।' इत्यादिमन्त्रैः वेदो विष्णुदेवताया उक्तानि त्रीणि अपि रूपाणि प्रदर्शयति।

मानवा देवतानां तस्याः शक्त्याः साधुत्वम् अविज्ञाय तद्वारेण आत्मानम् उपकुर्युः इत्येतदर्थं श्रुतिमातरस्तासां रूपाणि अस्मत्सकाशे समुपस्थापयन्ति।

मन्त्रैः देवानां न केवलम् एकमपि तु बहूनि रूपाणि प्रतिपाद्यन्ते। एवञ्चेत् प्रतीच्यानां तस्मिन् वचसि कथं विश्वासो भवेत्, यत्र देवताः भौतिकदृश्यानाम् अधिष्ठातृत्वेन प्रतीकत्वेन वा कल्प्यन्ते। वेदवर्णितेषु प्रमुख्येषु विषयेषु देवतास्तुतिः अपि एकः प्रमुख्यो विषयः।

अनेन विचारेण अग्न्यादिशब्दाः न केवलं परमेश्वरस्यैव वाचकाः, अपि तु तत्तद्विशिष्टानां देवानाम् अपि वाचकाः सन्तीति ज्ञायते। अग्निशब्दोऽत्र भौतिकाग्निपदस्य बोधको भवति, यस्याग्नेः कृपयाऽस्य चराचरस्य सकलव्यवहाराः नियमिताः भवन्ति। शब्दोऽयं तस्य देवस्यापि सूचकोऽस्ति, योऽस्य भौतिकाग्नेः अपि अधिष्ठाताऽस्ति। तेन सहैव अयं शब्दः अस्य जगतः नियामकस्य परमात्मनः अर्थमपि प्रकटयति। अग्निदेवस्य एतानि त्रीणि रूपाण्यपि समुचितान्येव। अग्निमन्त्रस्य सूक्ष्मपर्यालोचनेन सिद्धो भवति यद् अयम् अग्निमन्त्रः उपरि वर्णितस्य अग्निदेवस्य त्रीण्यपि रूपाणि समभावेन लक्षयति। अतोऽग्निदेवस्य पूर्ववर्णितं रूपद्वयं दृष्ट्वा अग्निपदं परमपदवाचकम् एवास्ति इति मतं तु प्राचीनपरम्परायाः सर्वथा विरुद्धम् एवाऽस्ति। अनेनैव कारणेनास्याः शैल्याः सर्वथानुसरणं सर्वमान्यो न भवति।

स्वामी जीवमहोदयः ब्राह्मणग्रन्थान् संहिताग्रन्थः इव अनादित्वेन प्रामाणिकत्वेन च न स्वीकृतवान्। श्रुतौ अन्तर्गतानां ब्राह्मणग्रन्थानां गणना तस्याभीप्सितो नास्ति। तर्हि संहितायाः स्वरूपदृष्ट्या स्वामिनः सिद्धान्तोऽयम् अयथार्थ एवाऽस्ति। तैत्तिरीयसंहितायां मन्त्रैः सह ब्राह्मणांशस्यापि गद्यात्मकस्वरूपः समुपलब्धो भवति। एवं सति तैत्तिरीयसंहितायाः एको भागः श्रुतिः, अपरभागश्च अश्रुतिरेवंविधकथनं कीदृग्भवति। स्वामिनः अनुयायिनां वैदिकपण्डितानां सम्मतौ वेदेषु आधुनिक-भौतिक-विज्ञानस्य सर्वेषाम् आविष्कृतानां पदार्थानां सत्ता स्वीकृताऽस्ति। तर्हि किं वेदस्य इदमेव महत्त्वं

वर्त्तते यद्, एतेषु वेदेषु वैज्ञानिकाविष्कृतानां सकलवस्तूनां वर्णनं समुपलब्धम् भवति। वेदास्तु आध्यात्मिकज्ञानस्य निधय एव सन्ति। भौतिकविज्ञानेन आविष्कृतानां पदार्थानां वर्णनं नास्ति वेदस्य प्रयोजनम्। एवं सति यौगिकप्रक्रियानुसारेण एतेषां भौतिकविज्ञाने आविष्कृतानां पदार्थानां वेदेषु अस्तित्वस्वीकरणं नोपयुक्तं प्रतिभाति। अतोऽस्य स्वामिनः पद्धतिरियं सर्वांशतः एव स्वीकार्या इति भवितुं नार्हतीति।

वैदिकमन्त्राणाम् अर्थः गूढोऽस्ति, ऋषिप्रदर्शितेन मार्गानुसारेण आर्षदृष्ट्या चैव मन्त्रार्थाः बोद्धव्याः। मन्त्राणां शब्देषु सत्स्वपि व्याकरणजन्या सरलता, तेषामभिधेयार्थस्य अन्वेषणं च नितान्तं दुरूहमस्ति। गूढार्थप्रतीत्यर्थम् अस्य मन्त्रस्य रहस्यवादः अयं द्रष्टव्यः-

'चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्य।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महादेवो मर्त्याम् आविवेश।।' -ऋ. ४/५८/३

अस्य मन्त्रस्य सामान्योऽर्थः- अस्य चत्वारि शृङ्गाणि, त्रयः पादाः, द्वे शिरसी, सप्त हस्ताश्च सन्ति। प्रकारत्रयेण बद्धोऽयं वृषभस्तारस्वरेण कोलाहलं करोति। महादेवो मर्त्यलोके प्रवेशमलभत। कोऽयं महादेववृषभः। यास्केनास्य मन्त्रार्थस्य रहस्योद्घाटनं कृतम्- केषाञ्चिन्मते अयं महादेववृषभो यज्ञोऽस्ति। चत्वारो वेदाः अस्य चत्वारि शृङ्गाणि सन्ति, पदानि तु त्रैकालिकसवनकर्माण्येव अस्ति, द्वे शिरसी तु प्रायणी-उदयनीय-नाम्नी द्वे हविषी स्तः। सप्त हस्तास्तु सप्तच्छन्दांस्येव सन्ति, यज्ञोऽयं मन्त्र-ब्राह्मण-कल्पैस्त्रिधा बद्धोऽस्ति। अनेन प्रकारेण यज्ञरूपेण महादेवो यजनार्थं मरणधर्मिषु प्रविष्टोऽभवत्। अन्ये तु महादेवो वृषभोऽयं सूर्योऽस्ति, यस्य चत्वारो दिश एव चत्वारि शृङ्गाणि सन्ति, त्रयो वेदाः पादाः त्रयः पादाः सन्ति, अहोरात्रञ्च द्वे शिरसी स्तः, सप्त किरणानि च सन्ति सप्त हस्ताः। सूर्यस्तु पृथिवी-आकाश-अन्तरिक्षैः सम्बद्धः अस्ति, किं वा ग्रीष्म-वर्षा-शिशिर- ऋतूनामुत्पादकः अयमस्ति सूर्यः, अतः असौ अस्मिन्मन्त्रे 'त्रिधा बद्धः' इति कथयति (द्रष्ट.नि. १३/३)। पतञ्जलिना पस्पशाह्निकेऽस्य मन्त्रस्य शाब्दिकव्याख्या समुपस्थापिता। तन्मते तु महादेवोऽयं शब्दोऽस्ति, यतोऽस्य चत्वारि शृङ्गाणि चतुर्विधशब्दाः (नाम-आख्यात-उपसर्ग-निपाताः) सन्ति, त्रीणि पदान्तस्य भूत-वर्तमान-भविष्यदिति त्रयः कालाः सन्ति, द्विविधा भाषा, नित्या कार्या चेति द्वे शिरसी, सप्तहस्तास्तु प्रथमातः सप्तमीं यावद् विभक्तयः सन्ति। शब्दस्योच्चारणन्तु हृदय-कण्ठ-मुखैः त्रिभिः भवति, अतोऽयं शब्दस्त्रिधा बद्धोऽस्ति। शब्दगतार्थस्य वृष्टकरणेन शब्दोऽयं वृषभपदवाच्यो भवति। राजशेखरेणास्य मन्त्रस्य व्याख्या स्वकीयकाव्यमीमांसायां साहित्यशास्त्रदृष्ट्यैव कृतेति। सायणभाष्ये एतदतिरिक्तस्य अर्थस्यैव वर्णनमस्ति। उपरि वर्णितेष्वर्थेषु प्रत्येकम् अर्थाः सम्बद्धाः एव सन्ति, अतः सर्वे ते अर्थाः स्व-स्वदृष्ट्या समादरणीयाः माननीयाश्च सन्ति। मन्त्राणां गूढार्थस्य इदमेव माहात्म्यम् अस्ति। तेषां पवित्राणां मन्त्राणाम् अर्थः विविधरूपेण कर्तुं शक्यते। यास्केन अस्मिन् प्रसङ्गे षडधिकानां मतानां चर्चा कृता। अस्यां चर्चायाम् ऐतिहासिक-वैयाकरण-परिव्राजक-याज्ञिकादयः प्रमुखाः सन्ति। एतदतिरिक्तः विविधग्रन्थानां समर्थकानाम् आचार्याणां मतस्यापि यथास्थानम् उल्लेखो मिलति।

पाठगतप्रश्नाः-३

१०. वेदे शब्दाः कीदृशाः सन्ति।

११. सर्वेषां देवानाम् ऐकात्म्यं प्रतिपादयन् निरुक्तकारः किमाह।

१२. देवाः केषु रूपेषु वर्तन्ते।

१३. अग्निशब्दः केषां वाचकः।

१४. वेदमन्त्राणाम् अर्थाः कथं ज्ञायन्ते।

१५. महादेवस्य वृषभस्य कति अङ्गानि वर्तन्ते। कानि च तानि।

४.६) सायणभाष्यस्य महत्त्वम्

आचार्यसायणः स्वभाष्यलेखनकाले स्मृतिपुराणादिग्रन्थेभ्यो यथेच्छं साहाय्यं गृहीतवान्। तेन परम्परागतः अर्थ एवाङ्गीकृतः। तत्सम्पुष्ट्यर्थम् आवश्यकतानुसारेण यत्र तत्र पुराण-इतिहास-स्मृति-महाभारतादिग्रन्थैः प्रमाणं सङ्गृह्य समुद्धृम्। वेदानामर्थज्ञानाय षडङ्गाध्ययनस्याऽपि महत्त्वमस्ति। सायणस्त्वनेन सिद्धान्तेन पूर्णपरिचित आसीत्। ऋग्वेदस्य प्रथमाष्टकस्य व्याख्यायां शब्दानां पर्यालोचने व्याकरणस्य नैपुण्येन निरूपणं कृतमनेन। प्रायः प्रत्येकं महत्त्वपूर्णशब्दस्य व्युत्पत्तेः, सिद्धेः, स्वराघातस्य च वर्णनं पाणिनीयसूत्राणां साहाय्येन प्रातिशाख्यसाहाय्येन च कृतम्। सावधानतया अस्य अध्ययनेन समस्तज्ञातव्यविषयाणां सुन्दरतया अवबोधो भवति। निरुक्तस्याप्युपयोगः कृतोऽस्मिन् भाष्ये। यास्केन व्याख्या कृतेति सायणाचार्यः तत्तन्मन्त्राणां भाष्यलेखनकाले सुन्दरतया अलिखत्। एतद्विहाय सायणाचार्यः ऋग्वेदस्य प्राचीनभाष्यकर्तृभिः स्वन्दस्वामि-माधवादिभिः कृतानामप्यर्थानां यथावकाशं ग्रहणमकरोत्। कल्पसूत्राणामप्युपयोगः सविस्तरं कृतोऽनेन स्वभाष्ये। यज्ञविधाने तु सायणस्य प्रगाढप्रतिभा परिलक्ष्यते। तेन हि कल्पसूत्रविषयगतानामावश्यकतत्त्वानां वर्णनप्रसङ्गे सर्वत्र स्वविशिष्टप्रतिभायाः अपि प्रदर्शनं कृतम्। सूक्तस्य व्याख्यारम्भे एव तस्य विनियोगस्य ऋषेः, देवतादिविज्ञातव्यतथ्यानां वर्णनं प्रामाणिकग्रन्थानाम् उद्धरणपुरःसरम् अकरोत्। उपलभ्यमानाः सूक्तसम्बन्धिनीः आख्यायिकाः अपि सप्रमाणं समुपस्थापयत्। मीमांसायाः विषयस्यापि निवेशं भाष्यारम्भस्य उपोद्घाते बोधगम्यभाषया प्रदत्तमनेन सायणेन वेदिविषयकस्य समग्रसिद्धान्तस्य प्रतिपादनं रहस्योद्घाटनञ्चापि कृतम्। अनेनैव कारणेन सायणकृतवेदभाष्यस्य गौरवमस्ति। स्वभाष्ये सायणः याज्ञिकपद्धतेरेव महत्त्वमददात्। तस्मिन् काले तस्यैवावश्यकता आसीत्। तदा कर्मकाण्डस्य प्राधान्यमासीत्। एतत् खलु सर्वं विचार्य सायणेन स्वभाष्यं निर्मितम्।

अनेन कारणेन मध्ये सायणाचार्यस्य विशिष्टं महत्त्वमस्ति। सायणभाष्यं विना वेदार्थानुशीलनस्य कीदृशी दशा भवेदिति तु कथयितुं न शक्यते। यथेष्टं व्युत्पत्तिमाश्रित्यैकस्य एवार्थस्य विरुद्धबहुविधार्थकरणे प्रवृत्तानां पाश्चात्यपण्डितानां मध्ये परमगतार्थस्यैव स्वभाष्ये स्थानदातारं सायणं

विहायोचितमार्गं प्रदर्शयितुं कः समर्थो भवति। वस्तुतः आङ्गलानां शिक्षापद्धत्या वयं संवृत्ताः। आङ्गलजनाः स्वार्थबुद्ध्या अस्मदीयानि वेदोपनिषत्स्मृतिपुराणानि तिरस्कृतवन्तः, अस्माभिरपि तस्य सहनं कृतम्। जेतारः स्वार्थधिया अन्धाः सञ्जाताः, परं वयमपि अज्ञानात् परप्रत्ययनेयबुद्धित्वाद् अन्धाः जाताः। पुरा अस्मद्देशस्य राजानो विद्वज्जनान् स्वसभायाम् आश्रयं प्रददति स्म, संस्कृताध्ययनाध्यापनार्थं युक्तामुचितां वृत्तिं च प्रददति स्म।

परं सम्प्रति तादृशी व्यवस्था न क्वाऽपि जीवन्ती प्राप्यते। तस्मात् पुराणादिग्रन्थानां वेदार्थावबोधार्थं परमावश्यकतास्ति।

सायणो वैदिकसम्प्रदायस्य यथार्थतया वेत्ता आसीत्। तस्मात्तदीयं वेदभाष्यं वस्तुतस्तु वेदार्थोन्मीलनकारिषु भाष्येषु मूर्धन्यतमं भाष्यमस्ति। तद् दुर्गमम् वेददुर्गम् सरलतयैव प्रवेशयति वेदार्थजिज्ञासुम्। वैदिकविदुषामुपरि यथेष्टमृणमस्ति सायणाचार्यस्य। पाश्चात्यपण्डितास्तु वेदार्थावबोधने विपुलं प्रयासं कृतवन्तः। तस्मिन् प्रयत्ने ते यत्किञ्चित् साफल्यं लब्धवन्तः तत्तु सायणाचार्यस्य अनुकम्पायाः एव फलमस्ति। सायणभाष्यस्य साहाय्येनैव एते पाश्चात्यपण्डिताः वैदिकमन्त्राणामर्थावबोधने कृतकार्या अभवन्। कतिचिच्छब्दानाम् अर्थावबोधने विरोधाभासं प्रदर्श्य सायणाचार्यस्योपहासः तैः कृतः, तत्तु अन्यत्। किञ्च मुख्यतः संहितापञ्चकोपरि ईदृशं सुव्यवस्थितम्, पूर्वपरविरोधहीनमुपादेयं पाण्डित्यपूर्णञ्च भाष्यलेखनम् अतीव श्रमसाध्यं भवति। ईदृशः कार्यस्य महत्त्वं कोऽपि विज्ञजनः एव विज्ञातुं समर्थोऽस्ति। अस्मिन्नर्थे वैदिकधर्मस्य वैदिकभाषायाञ्च कियदभिज्ञता प्राप्तव्येति तु साम्प्रतिकभाषाज्ञानेन एव प्रतीयते। तदीया महत्ता उपादेयता च भाषादृष्ट्यापि विचारणीया। इयं वैदिकभाषा एवास्ति या भाषाविदां मध्ये प्रसृतं प्राचीनभाषाविषयकं मतभेदं निराकृतवती। साम्प्रतिका भाषाशास्त्रपण्डिताः इच्छन्ति यत्तेषामभिमतो विषयो नितरां पूर्णतया परिपक्वतां गच्छेत् इति। ते वेदान् अधीत्य अनुशील्य च तासु तासु भाषासु समागतानां पाड्रे-नाइट-फार्चून्-इत्यादीनां मूलरूपं तेषां तद्रूपान्तरताञ्च साधु भोत्स्यन्ते। ज्ञास्यन्तीदं च भौतिकेष्वर्थेषु प्रयुज्यमानानि पदानि युगान्तरेण कस्माद् आध्यात्मिकेऽर्थे प्रयुक्तानि भवितुमारभते। भूयिष्ठप्रयोजनसाधकत्वाद् वस्तुतः सायणभाष्याणि सन्ति महत्त्वभाजो ग्रन्थाः। किञ्च सायणाचार्यस्यानुकम्पयैव वेदार्थेषु प्रविष्टाः पाश्चात्यपण्डिताः यदि कथयन्ति- 'Las von Sayana' (सायणस्य बहिष्कारं कुरु) तर्हि तत्र किमाश्चर्यम्। का परिदेवना। यद्यपि सायणाचार्यस्याऽपि भाष्याणि दोषरहितानि सन्ति, इत्यपि वक्तुं न शक्यते। यतो हि मानवानां कृतिषु निर्दुष्टतायाः कल्पनैव व्यर्थास्ति, तथापि सायणाचार्यः परम्परागतार्थस्य ज्ञाताऽस्ति, नात्र लेशतोऽपि सन्देहः। सायणाचार्यस्य वेदभाष्याणि वेदार्थज्ञानस्य कुञ्चिकारूपेण विलसन्ति। वेदानां दुर्गमम् दुर्गम् प्रवेशाय अस्य भाष्याणि विशालसिंहद्वारस्य कार्यं कुर्वन्ति।

किञ्च सम्प्रति पाश्चात्यानुसन्धानकर्त्तारः अपि सायणस्य महत्त्वेन अपरिचिता न सन्ति। ऋग्वेदस्य प्रथमानुवादकस्य आङ्गलविदुषः विल्सनमहोदयस्य इयमुक्तिः अविस्मरणीयाऽस्ति-

'Sayana undoubtedly had a knowledge of his text far beyond the pretensions of any European scholar, and must have been in possession either through his own learning or that of his association, of all the interpretation which

have been perpetuated by traditional teaching from the early times.' -Translation of Rigveda

सायणभाष्यस्य प्रथमपाश्चात्यसम्पादकस्य डा. मैक्समूलरमहोदयस्यापीयमुक्तिः दर्शनीयाऽस्ति-

We ought to bear in mind that five and twenty years ago, we could not have made even our first steps, we could never at least have gained a firm footing without his leading string. -Introduction to Rigveda; Edon.

वेदार्थज्ञाने वस्तुतः सायणाचार्यः अन्धानां यष्टिरिवाऽस्ति सौभाग्येन सायणं प्रति सम्प्रति पाश्चात्यपण्डितानामपि विचारपरिवर्तनम् एवाभवत् यत्तेषु उपेक्षास्थाने सम्माननीयो भावः परिदृश्यते। सायणकृतवेदार्थस्य प्रामाणिकताऽपि प्रामाणितोऽभवत् पाश्चात्यविदुषां समवाये। अस्मिन् विषये जर्मनीयविद्वांसौ पिशलगौल्डनरौ अतीव महत्त्वपूर्णं कार्यमकुरुताम्। उभौ विद्वांसौ 'विदिशेस्तूदियन्' (वैदिकानुशीलनम्) नामकग्रन्थस्य त्रिषु भागेषु विविधगूढवैदिकशब्दानाम् अनुसन्धानं कृतवन्तौ। येन सायणचार्येण कृतः अर्थः सुतरां प्रमाणितोऽभवत्।

किञ्च सायणाचार्यस्यैवार्थेन नास्माकं सन्तोषो भवति। वेदस्य गभीरता रहस्यमयता चातीव गौरवास्पदमस्ति। तेनैव हेतुना विभिन्नसमयेषु अभिनवव्याख्यासम्प्रदायस्य समुद्भवः अभवत्। ते च व्याख्याकर्तारः स्वस्वव्याख्याकौशलेन प्रतिष्ठां प्राप्तवन्तः।

४.७) अरविन्दस्य महत्त्वम्

सम्प्रति तत्त्वचिन्तकेषु, आध्यात्मसाधकेषु च अरविन्दमहोदयो मान्यो मूर्धन्यश्चास्ति। तस्य दृष्ट्या येषां विदुषां वेदं प्रति ह्यसीमा श्रद्धाऽस्ति तेषां सम्मुखे स्वत एव वैदिकशब्दानामर्थः प्रस्फुटो भवति। वेदस्यार्थः रहस्यात्मकः निगूढश्चास्ति। अस्य सूचनाऽपि वेदादेव प्राप्यते। वैदिकानाम् ऋषीणामियं दृढा धारणाऽसीत् यत् मन्त्राणां समुन्मेषः हृदयस्य अन्तरतमप्रदेशात् भवति। अतो वेदेषु निगूढज्ञानस्य निधिः प्रक्षिप्तोऽस्ति। एकस्मिन् मन्त्रे (ऋ. ४/३/१३/६) ऋषिः वामदेवः स्वात्मानम् अन्तःप्राज्ञसम्पन्नत्वेन उपस्थापितवान्। ऋषिरयं स्ववाग्भिः निगूढवाक्यानाम् अभिव्यक्तिं कृतवान्। दीर्घतमानामकस्य ऋषेः अपि एवमनुभवः अस्ति यत् वेदमन्त्राः नित्याः, अक्षरव्योम्नि चाधिवासिनः। किञ्च यो हि तं परमात्मानं न जानाति सः ऋग्भिः किं करिष्यति। तस्मै ऋचः किं प्रयोजनमस्ति। तथाहि आम्नातम्-

"ऋचो अक्षरो परमे व्योमन्, यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः।
यस्तन्न वेद किं ऋचा करिष्यति य इत् तत् विदुस्त इमे समासते।।" इति।
(ऋ.वे १/१६४/३९)

वैदिकमन्त्राक्षराणां सम्बन्धः दिव्येन उच्चतरस्तरेण (ऋ.१/१६४/४६) सहैवास्ति। अनेन प्रकारेण वैदिकमन्त्राणां दिव्यत्वं वैदिकप्रामाण्येनैव स्वतःसिद्धं भवति। किञ्च वैदिकमन्त्राणां प्रत्येकं शब्दः कस्याप्याध्यात्मिकतत्त्वस्य प्रतीको भवति।

श्रीअरविन्दमहोदयस्य मते योगेन तपसा च विधूते पवित्रे हृदि एव परमात्मा स्फुरितो भवति। वैदिकशब्दाः आध्यात्मिकतत्त्वस्यैव निश्चयेन प्रतीकीभूताः सन्ति। एवं प्रत्येकं वैदिकशब्दः कस्यापि

शक्तेः, आध्यात्मिकसामर्थ्यस्य, तपोबलस्य च प्रतीको भवति। वैदिकर्षिः कस्मिन्नपि मन्त्रे यदा अश्वं प्रार्थयति तदा तस्यार्थः अश्वरूपः सामान्यघोटको न भवति, अपि तु अश्वपदेन तत्रान्तर्बलस्य स्फुरणं प्रति सङ्केतो भवति। घृतशब्दः यज्ञस्य साधनभूतं सामान्यं घृतं बोधयति। किञ्च अरविन्दमहोदयस्य मते तु घृतशब्दस्य प्रकाशः इत्यर्थो भवति। अत एव इन्द्रस्य अश्वः यदा 'घृतस्नु'-पदेन बोधितो भवति तदा तस्यार्थः घृतस्य क्षरणम् इति न भवति, अपि तु प्रकाशस्य सर्वत्र विकिरणकर्त्ता इत्यर्थो भवति। अग्निपदेन च न केवलं बाह्यवह्निपदस्य बोधो भवति, अग्निशब्दाद् अत्र अन्तःस्फुरितस्य चैतन्यस्यैव बोधो भवति। यद्यपि संहिताभागे मुख्यतः यज्ञकर्मादि प्रतिपादितं तथापि तत्र आत्मतत्त्वमपि निहितमस्ति। उपनिषत्सु अभिव्यक्तस्य बहुशो व्याख्यातस्य चाद्वैततत्त्वस्य पूर्णसङ्केतः प्राप्यते संहिताग्रन्थेषु। यो हि विद्वान् वैदिकसंहितायाः मन्त्राः केवलं कर्मणः प्रतिपादकाः किञ्च उपनिषदः ज्ञानस्य प्रतिपादिकाः इति मत्वा उभयोर्मध्ये पार्थक्यप्रदर्शनं करोति स तु सत्याद् दूरेऽस्ति। संहिताग्रन्थः कर्मणा सह ज्ञानस्याऽपि स्पष्टप्रतिपादको भवति। ऋग्वेदस्य सिद्धान्ताः यथा वेदान्तस्य तथ्यानां सङ्केतं कुर्वन्ति तथैव तस्य अन्तर्विद्यमानायाः साधनायाः नियमनस्य च शिक्षा विगतयुगे प्रतिष्ठितस्य योगं प्रति स्पष्टतया सङ्केतं कुर्वन्ति। ऋग्वेदसंहितायां तत्परमतत्त्वस्य आलोचना बहुत्र मन्त्रेषु प्राप्यते। यथा "एकं तत्" (ऋ.१/१६४/४६), "तदेकम्" (ऋ.१०/१२९/२) इत्यादि। वैदिकर्षयः अमुमेव परमसत्यरूपेण स्वीकुर्वन्ति, अन्यदेवाः तु तस्यैव शक्तेः विविधाभिव्यक्तिमात्रम्। अनेन प्रकारेण श्रीमदरविन्दमते वेदः सिद्धानां वाणी एवाऽस्ति। वेदोऽयमान्तरिकजगतः आध्यात्मिकतथ्यानां निरूपकोऽस्ति। अस्मिन्निरूपणे येषां सामान्यशब्दानां प्रयोगं वेदः करोति तेषामर्थः नितान्तनिगूढः तथा साधनानाम् उपरि आधारीभूय वर्तते। वेदानामर्थः मुख्यतः रहस्यमयः आत्मपरकश्चाऽस्ति। अनया दृष्ट्या श्रीमदरविन्दस्य व्याख्यां प्रति विदुषां ध्यानाकर्षणमपि स्वाभाविकमेवेति।

४.८) श्रीमदानन्दकुमारस्य महत्त्वम्

डॉ. आनन्दस्वामी आधुनिकभाषावित्सु परमतत्त्वज्ञः गम्भीरचिन्तकः च आसीत्। भारतीयकलायाः अन्तःस्वरूपस्य प्रत्यभिज्ञाने अतुलनीयः तथा तस्याः कलायाः विशदव्याख्याकरणम् स्वविषयं च विद्वान् आसीत्। तत्र तत्तुल्यः दुर्लभः। कलाक्षेत्रे वैदिकक्षेत्रे च पूर्णमर्मज्ञत्वेन सहाऽसौ प्रवेशम् अलभत। तयोरन्तरङ्गस्य परीक्षणं विश्लेषणम् च अतीव विद्वत्त्वेन सह कृतमनेन। अस्मिन् विषये तस्य प्रसिद्धं पुस्तकमस्ति- 'A new approach to the Vedas'। ग्रन्थेऽस्मिन् वेदानां विशिष्टव्याख्याशैल्याः प्रदर्शनं कृतमनेन विदुषा। तस्य कथनमस्ति- वेदास्तु , सिद्धानां वाणी भवति। अतो तस्य व्याख्यालेखने ख्रीष्टीयमध्ययुगस्थानां सतां तथा आत्मप्रवणकवीनामनुभूत्याऽपि पर्याप्तसाहाय्यं गृहीतुं शक्यते। आध्यात्मिकजगति अत्युच्चस्तरगतानां सतामनुभूतेः वैचारिकसमानता भवत्येव। तदनुभूतिप्रकटनार्थं प्रयुक्तप्रतीकेषु तथा मूर्तिविधानेषु चैकरूपता दृग्गोचरीभवत्येव। डॉ. कुमारस्वामी मध्ययुगीयख्रीष्टधर्मनुयायिनां महात्मनां वाण्यां मर्मज्ञो विद्वान् आसीत्। फलतः स्ववैदिकव्याख्यायां तस्य ज्ञानस्यानुशीलनस्य चोपयोगः अतीव सुष्ठुतया कृतोऽनेन। अस्य महापुरुषस्य वैदिकमन्त्राणां व्याख्या एवास्य स्पष्टोदाहराणि सन्ति। द्रष्टव्यम्-

"As for the Vedic and Christian source each illuminates the other. And that is in itself an important contribution to understanding. What ever may be asserted or denied with respect to the value of the Vedas; this at least is certain that their fundamental doctrines are by on means singular." (A New Approach to the Vedas. Page ९.)

पाठगतप्रश्नाः-४

१६. ऋग्वेदे देवताः कथम् 'असुर' इति अनेन प्रोक्ताः।

१७. देवतानां त्रीणि रूपाणि कानि।

१८. कः अस्य जगतः नियामकः।

१९. अरविन्दमते घृतशब्दार्थः कः।

२०. वेदभाष्यविषये के विद्वांसः भाष्यं रचितवन्तः।

पाठसारः

आर्यभाषायाः पौरस्त्यभेदे संस्कृतभाषा अन्तर्भवति। विभिन्नानाम् आचार्याणां दृष्ट्या वेदमन्त्राणां व्याख्यानं भिद्यते। वेदमन्त्राणाम् अर्थनिर्देशकेषु यास्काचार्यः प्रसिद्धतमः। तत्र विस्तरेण गूढशब्दानामपि अर्थः निर्दिष्टः।

वेदार्थानुसन्धानविषये पाश्चात्यानां विदुषाम् एकं मतं, तथा भारतीयानां पण्डितानां द्वे मते स्तः। आध्यात्मिकपद्धतौ एकः एव अग्निशब्दः भौतिकाग्नेः, अग्निदेवस्य तथा परमेश्वरस्य च वाचको भवति। चत्वारि शृङ्गाः इत्यादिश्लोके कोऽयं महादेववृषभः इति प्रश्ने यास्कः यागरूपेण वृषभं प्रतिपादितवान्, अन्ये तु महादेववृषभोऽयं सूर्यः अस्तीति कथयन्ति,पतञ्जलिना पस्पशाह्निके तस्य मन्त्रस्य शाब्दिकव्याख्या समुपस्थापिता,सायणभाष्ये तु भिन्नमेव वर्णनं विद्यते। सायणेन वेदस्य व्याख्यावसरे इतिहास-स्मृति-पुराणादिग्रन्थेभ्यः साहाय्यं स्वीकृतम्। तस्य व्याख्याने प्रधानं वैशिष्ट्यमस्ति यत् तेन वेदस्य प्रायः प्रत्येकं महत्त्वपूर्णशब्दस्य व्युत्पत्तेः, सिद्धेः, स्वराघातस्य च वर्णनं पाणिनीयसूत्राणां साहाय्येन प्रातिशाख्यसाहाय्येन च कृतम्। सूक्तस्य व्याख्यारम्भे एव तस्य विनियोग- ऋषि-देवता-च्छन्दो-विज्ञातव्यतथ्यानां वर्णनं तेन प्रामाणिकग्रन्थेभ्यः उद्धरणपूर्वकं कृतम्। अपरः एकः महान् वेदतत्त्वज्ञः अस्ति अरविन्दमहोदयः। सः तत्त्वचिन्तकेषु, अध्यात्मसाधकेषु च मान्यो मूर्धन्यश्चास्ति। तस्य दृष्ट्या येषां विदुषां वेदं प्रति ह्रसीमा श्रद्धाऽस्ति, तेषां सम्मुखे स्वत एव वैदिकशब्दानामर्थः प्रस्फुटो भवति। डॉ. आनन्दस्वामी आधुनिककलावित्सु परमतत्त्वज्ञः गभीरचिन्तकश्चासीत्। तस्य प्रसिद्धं

पुस्तकमस्ति- 'A New Approach to the Vedas'। ग्रन्थेऽस्मिन् वेदानां विशिष्टव्याख्याशैल्याः प्रदर्शनं कृतमनेन विदुषा।

४.९) पाठान्तप्रश्नाः

१. यद्वेदार्थानुशीलनस्य परम्परा अतीव प्राचीनकालादेव समायाति। ..वचनमिदं समर्थयत।

२. कौत्समहोदयस्य पूर्वपक्षं विस्तारयत।

३. पाश्चात्याः कथं वेदस्य हानिं कृतवान्।

४. स्वामिजीवमहोदयस्य मतं प्रस्तूय खण्डयत।

५. चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा-इत्यादिश्लोके किं प्रतिपादितम्।

६. सायणभाष्यस्य महत्त्वं प्रतिपादयत।।

७. पाश्चात्याः सायणाचार्यं भाष्यकर्तृत्वेन कथं निन्दन्ति।

८. अरविन्दस्य महत्त्वं वर्णयत।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उत्तराणि-१

१. आर्यभाषा पाश्चात्य-पौरस्त्यभेदेन द्विविधा।

२. संस्कृतभाषायाम्।

३. श्रवणान्तरदर्शनस्य योग्यतासम्पादनेन अर्वाचीनानामृषीणाम् उपयुक्ताभिधा' श्रुतर्षिरिति अभवत्।

४. यास्काचार्यः।

५. शब्दानां सूची इति अर्थः।

६. वेदे भावगाम्भीर्यं भाषावैचित्र्यं. विचित्रपदानां, स्वराणां सन्धिपदानाञ्चैव विवेचनमस्ति ततः

७. दुर्गाचार्यः

उत्तराणि-२

८. ज्याकोबी,पिशेल,म्याक्समुलार,पोल इत्यादयः।

९. जलपूर्णघटः इत्यर्थः।

उत्तराणि-३

१०. सर्वे शब्दाः यौगिकाः योगरूढा रूढाश्च सन्ति

११. **महाभाग्यात् देवतायाः एक आत्मा बहुधा स्तूयते। एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति।'** (निरुक्तः ७/४)

१२. त्रिषु रूपेषु वर्तन्ते- आधिभौतिकम्, आधिदैविकम्, अध्यात्मिकञ्च इति।

१३. भौतिकाग्नेः, अग्निदेवस्य तथा परमेश्वरस्य च

१४. ऋषिप्रदर्शितमार्गेण तथा आर्षदृष्ट्या च

१५. चत्वारि शृङ्गाणि, त्रयः पादाः, द्वे शिरसी, सप्त हस्ताश्च

उत्तराणि-४

१६. प्राणशक्तिशालित्वात्

१७. आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैवतञ्चेति

१८. ईश्वरः

१९. अरविन्दमहोदयस्य मते तु प्रकाशः इत्यर्थो भवति।

२०. सायणः, अरविन्दमहोदयः, श्रीमदानन्दकुमाराचार्यः अन्ये च।

॥ इति चतुर्थः पाठः ॥